

НАДРА І ВОДИ ЯК ОБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Золотарьова Н.І.

кандидат юридичних наук

професор кафедри адміністративної діяльності

Національної академії внутрішніх справ

В статті розглядаються питання сучасного стану охорони недр і вод в Україні. Показані особливості адміністративно-правової охорони недр і вод, шляхи їх збереження на сучасному етапі, посилення відповідальності за правопорушення в даній природоохоронній сфері.

The paper discusses the current state of the legal protection of mineral resources and waters in Ukraine. Identify features of administrative and legal protection of natural resources and water, ways to save at the present stage, increased liability for environmental offenses in this area.

В статті розглядаються питання сучасного стану правової охорони недр і вод в Україні. Визначаються особливості адміністративно-правової охорони недр і вод, шляхи їх збереження на сучасному етапі, посилення відповідальності за правопорушення в даній природоохоронній сфері.

Ключові слова: надра, води, адміністративно-правова охорона, нафта, сланцевий газ.

Постановка проблеми. Надра і води це багатство Українського народу. Стаття 13 Конституції України закріпила, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Держава має забезпечувати захист права власності народу України. Але реальні відносини, де об'єктом є надра і води, не відповідають вимогам правової держави, порушують права Українського народу на вказані природні об'єкти. Ці відносини не тільки достатньо не забезпечені правовим регулюванням та належною реалізацією права, але й на науковому рівні є недостатньо вивченими особливо в такій галузі науки як адміністративне право. Відносини, пов'язані з такими об'єктами правоохорони як надра і води вивчалися в роботах В. Андрейцева, В. Балезіна, І. Каракаша, В. Костицького [40], Мунтяна В. Л. [41], А. Шапара, О. Яроша та ін. Але ступінь дослідження проблеми недр і води як об'єктів адміністративно-правової охорони є недостатнім. В сучасний період необхідне додаткове вивчення даної проблеми для вироблення пропозицій до законодавства і практики його застосування.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в вивченні сучасного стану використання недр і вод в Україні, виявленні недоліків правового регулювання відносин в цій сфері. Завданням дослідження є визначення особливостей адміністративно-правової охорони недр і вод, шляхи їх збереження, формулювання пропозицій щодо ефективності відповідальності за правопорушення в даній природоохоронній сфері.

Природними об'єктами, що є корисними для людини і використовуються нею можна назвати надра і води. Кодексом України Про надра затвердженим 27 липня 1994 року визначено, що надра - це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння [1]. У той же час надрами землі є і ті ділянки поверхні землі, що містять корисні копалини. Засобами регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання недр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони недр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян є також прийняті останнім часом закони та інші нормативно-правові акти. Це насамперед Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища", стаття 5 якого передбачила в якості складової навколишнього природного середовища надра і води [2], Закони України «Про нафту і газ» від 12.07.2001 N 2665-III [3], "Про газ (метан) вугільних родовищ", "Про угоди про розподіл продукції".

Одним із засобів реагування на недобросовісне відношення до використання недр на шкоду навколишньому природному середовищу є передбачене Законом України «Про нафту і газ» надання спеціальних дозволів на користування нафтогазоносними надрами. Стаття 11 цього нормативно-правового акта передбачає, що користування нафтогазоносними надрами, пошук і розвідка родовищ нафти і газу, їх експлуатація, спорудження та експлуатація підземних сховищ для зберігання нафти і газу здійснюються лише за наявності спеціальних

дозволів на користування нафтогазоносними надрами, що надаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр, на умовах, визначених чинним законодавством. Одним із принципів надання таких дозволів, що передбачає цей закон є погодження спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр умов конкурсів по кожній ділянці нафтогазоносних надр з органами місцевого самоврядування, центральним органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, природних ресурсів, а на користування нафтогазоносними надрами з метою промислової розробки - і із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань державного гірничого нагляду. Це означає, що екологічна безпека при видобутку нафти і газу знаходиться під контролем екологічних органів уже на стадії видачі дозволів на здійснення такої діяльності. Причому, при видобутку нафти і газу законодавець визначив чіткі правила землекористування для даних цілей. Ст. 19 Закону України «Про нафту і газ» закріпила, що ділянки, на які надаються спеціальні дозволи на користування нафтогазоносними надрами, повинні обмежуватися відповідною площею і глибиною, розміри ділянки нафтогазоносних надр, яка надається для видобування нафти і газу, повинні відповідати розміру родовища. Максимальна площа ділянок, які надаються для геологічного вивчення нафтогазоносних надр, не може перевищувати 500 квадратних кілометрів, для ділянок Чорного моря не може перевищувати 1000 квадратних кілометрів.

Закон України «Про нафту і газ» навіть передбачив спеціальний розділ, присвячений охороні довкілля, в якому викладено три статті, спрямовані на регулювання відносин, пов'язаних з безпечним користуванням нафтогазоносними надрами та ліквідації наслідків аварій в нафтогазовій галузі виробництва. Суб'єкти господарської діяльності незалежно від форми власності, що здійснюють користування нафтогазоносними надрами, видобуток, транспортування, зберігання, переробку та реалізацію нафти, газу та продуктів їх переробки, – зазначається в ч. 1 ст. 45 наведеного вище правового акту, – повинні додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля, нести відповідальність за його порушення і здійснювати технічні, організаційні заходи, спрямовані на зменшення шкідливого впливу на нього. Передбачається також проведення екологічної експертизи при проектуванні проведення геологорозвідувальних робіт на землях природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення. На надрокористувачів покладається обов'язок ліквідації аварійних викидів газу, нафти чи пластової води із свердловин, крім того вони повинні укладати із спеціалізованими підрозділами із запобігання та ліквідації відкритих нафтових і газових фонтанів угоди на виконання ними інспекційно-профілактичних і аварійних робіт.

Ст. 47 Закон України «Про нафту і газ» передбачає заходи щодо захисту населення від негативного впливу видобутку і використання нафти і газу. Для забезпечення безпеки населення, що проживає в районі розташування об'єктів нафтогазової галузі, встановлюються охоронні та санітарно-захисні зони, розміри і порядок використання яких визначаються чинним законодавством та проектами цих об'єктів. Даний закон також передбачає діяння, якими порушується законодавство, що регулює діяльність у нафтогазовій галузі, та за котрі законодавством встановлюється юридична відповідальність, в тому числі й адміністративна.

Україна є енергозалежною державою. Особливо це відчувається після підписання в 2009 році з Газпромом нових угод, в зв'язку з чим наша держава щорічно втрачає мільярди доларів. У цей час ціна для України становить близько 406 дол. за 1 тис. куб. м природного газу, і Україна вважає, що вартість підвищиться до 426 дол. за 1 тис. куб. м в II кварталі 2013 р. "Газпром" навряд чи піде на істотні цінові поступки для НАК "Нафтогаз України". Саме тому Україна має шукати альтернативи газу, що вона отримує від Росії. [4]. Цього року Україна купила у Газпрому у 8 разів менше газу, ніж рік тому. За 2012-й вона скоротила споживання імпортного газу на 12 мільярдів кубічних метрів — до 33 мільярдів кубометрів. Модернізовано теплоелектростанції, переведено частину агрегатів на вітчизняне вугілля та оновлено потужності атомних і гідроелектростанцій. Видобуток енергетичного вугілля за 2012 рік зріс на 4,2 мільйона тонн. Нарощується власний видобуток природного газу. Уперше в нашій історії до пошуку та видобутку вуглеводнів залучено світових лідерів у цій сфері: Шелл, Шеврон і ЕкссонМобіл. Україна домовилася і здійснює постачання дешевого газу з європейського спотового ринку. Розпочато будівництво власного заводу з виробництва ядерного палива. З початку 2010 року по березень 2013-го потужність альтернативної енергетики, яка виробляє електричну енергію з відновлюваних джерел, зросла у 5 разів [5].

Зараз Україна впритул приблизилась до вирішення проблеми видобутку сланцевого газу. Але думки із приводу видобутку сланцевого газу на Юзівській площі розділилися: експерти сумніваються, що місцеві влади зможуть змусити Shell дотримуватися екологічних

стандартів. У Донецькій області все частіше звучать сумніви щодо перспективи видобутку сланцевого газу на Юзівській площі. Екологи вважають, що розробка родовищ завдасть непоправного удару навколишньому середовищу. Фахівці з енергетики не настільки песимістичні, однак і серед них немає єдиної думки з цього питання. Вони визнають – екологічних ризиків не уникнути. В той же час в Українських урядових колах, допускаючи виникнення екологічних проблем при недотриманні відповідних норм і правил, заявляють, що небезпека технології гідророзриву сильно перебільшена. "Сейсмічну активність це точно не спровокує. Знов-таки, підривні роботи в вугільних шахтах не спричинили нічого подібного. Деякі із застосовуваних хімічних реагентів дійсно частково небезпечні, але, по-перше, їхня частка в розчині, що качається під землю близько 0,5%; по-друге, передбачена утилізація технічної води. Близько 60-80% використовується повторно, а, що залишилося зберігається або в спеціальному відстійнику, або у вигляді сухого залишку" [6].

Перший досвід видобутку сланцевого газу в Україні показав, що ніякі екологічні норми при цьому не витримуються. В селищі міського типу «Желанное» вже розпочали роботи з видобутку сланцевого газу. По слідах виробничників зразу ж пішли журналісти, які розмістили в інтернеті фотографії, які шокують людину з першого погляду. Роботи ще тільки розпочалися, а вже є перша закинута шпара, так як з'ясувалось в цьому місці виявлено дуже мало газу. Строки визначені в угоді з видобутку сланцевого газу не дотримані. Сама угода була підписана в січні 2013 року, але роботи розпочалися вже восени 2012 р. Відпрацьована вода мала бути в спеціальному зацементованому котловані, насправді ж вона зливається в котлован, ніяким чином незахищений і попадає в ґрунтові води, а це суміш хімічних сполук. Ця шпара перебуває в 5км від перших житлових будинків. Зі слів жителів, дуже відчутні були гідроудари, була сильна вібрація. Роботи велися цілодобово і люди не могли спати й перебувати на вулицях, гул і шум довго не припинявся і був чутний усім. У селищі впав рівень води в колодязях. Відпрацьовані шари ґрунтів і глини в перемішку великими кучугурами залишаються на місці видобутку газу. Щодо створення робочих місць для місцевих мешканців, так це також не є правдою, адже в СМТ «Желанное» всіх робітників для роботи привезли, навіть кухар був не місцевий. На цьому проєкті із села працювали тільки сторожі, медсестра й кухонний працівник. Працівники-іноземці місцеву воду теж не пили, привозили свою, в той час як запевняли мешканців СМТ, що вода є безпечною і пити її не шкідливо. Перед початком робіт була вирубана посадка, дорога вислана спеціальним покриттям і закидана шлаками, щоб вантажні машини могли їздити й дорога не потопала. Це перша спроба, можна сказати експериментальна, а планується ж таких шпар тисячі і яку землю на Юзовській площі ми залишимо нащадкам [7]?

Аналізуючи інформацію про перші кроки у вирішенні енергетичних проблем в Україні з використанням власних корисних копалин, маємо зазначити, що всі вони потребують екологічної експертизи і правового захисту навколишнього природного середовища, серед яких правоохоронні норми адміністративного права посідають найважливіше місце. Необхідно запропонувати і прийняти нові норми Кодексу України про адміністративні правопорушення, які б передбачали адміністративну відповідальність за порушення спрямовані на екологічну безпеку у зв'язку з видобутком нових енергоносіїв.

З попередніми проблемами, які недостатньо ще вирішуються в Україні, постає проблема охорони вод. Водні ресурси також потребують адміністративно-правової охорони і участі в ній правоохоронних органів. Як зазначається в Водному кодексі України (ВКУ) «водні ресурси забезпечують існування людей, тваринного і рослинного світу і є обмеженими та уразливими природними об'єктами». Усі води (водні об'єкти) на території України є національним надбанням народу України, однією з природних основ його економічного розвитку і соціального добробуту. Цей нормативний акт регулює правові відносини з метою забезпечення збереження, науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям вод та ліквідації їх наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорони прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування. Поряд з цим він дає визначення щодо різних видів вод в Україні [8]. Однак ст. 1 ВКУ не дає визначення поняття питної води, на якість якої досить часто нарікають мешканці України.

Визначення даного об'єкта вимагає уточнення, тому що водне законодавство розмежовує поняття "вода" і "води". Якщо "води" - це уся вода, що знаходиться у водяних об'єктах, тобто в природному природному стані на поверхні суші у формах її рельєфу або в надрах, то "вода" - це вилучене з природного середовища речовина, що уже не знаходиться у водяному об'єкті. Вона може знаходитися в резервуарах, інших ємкостях, водопровідних трубах і просто в побутовому посуді для пиття і використана для повсякденних потреб. Відносини, зв'язані з використанням "води", регулюються цивільним законодавством, як і інші

речі, що знаходяться в товарному обороті. Але стан води, що передбачається для потреб населення і води, що знаходяться у природному стані досить взаємозалежить один від одного. Яка вода в природному стані у відповідній місцевості, таку воду (з урахуванням очисних її заходів) населення отримує для споживання.

Відносини з приводу "вод", тобто води, що знаходиться в навколишній природному середовищі і зосередженої у водних об'єктах, регулюються водним законодавством. Обмеженість водного простору рамками водного об'єкта має важливе значення для визначення сфери дії водного законодавства. Так, якщо вода, хоча і знаходиться в навколишній природному середовищі (наприклад волога в атмосфері), але не зосереджена у водяних об'єктах, то відносини з приводу цієї води не є предметом регулювання водного законодавства. Те ж можна сказати про поверхневий стік води (водозбірної площі). Безумовно, стік води знаходиться безпосередньо в навколишньому природному середовищі, але поки він не сформував водяного об'єкта, його розсіяна в природі вода не утворить предмета водного законодавства.

Закон підрозділяє води на поверхневі і підземні. Якщо використання поверхневої води водного об'єкта регулюється винятково водним законодавством, то відносини з приводу використання підземних вод можуть регулюватися не тільки водним законодавством, але і законодавством про надра.

У визначених випадках, коли мова йде про водні запаси країни, про планування їхнього раціонального використання й охорони, про інші проблеми господарської експлуатації водних об'єктів, у законодавстві використовується термін "водні ресурси". Водні ресурси - це всі, що знаходяться на території України поверхневі і підземні води. Вони можуть бути запасами води. Тобто природними ресурсами, які не використовуються на даний момент.

Під водяним об'єктом ВКУ передбачає природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт). Причому тут розуміється не тільки запас води, зосереджений у визначених межах на поверхні землі і під землею, але і ті елементи земної кори (чи ж штучні спорудження), що облягають водяну масу. Якщо ВКУ відніс до водних об'єктів всі канали. Для порівняння, в Російській Федерації відповідно до ст. 10 Водяного кодексу до поверхневих водяних об'єктів відносяться лише канали «міжбасейнового перерозподілу і комплексного використання водяних ресурсів» [9]. Відносини, зв'язані з використанням води, вилученої з водяних об'єктів, регламентуються цивільним і іншим законодавством. Отже, на думку авторів Коментаря до Водяного кодексу РФ звідси логічно випливає, що зрошувальні (іригаційні), а тим більше осушувальні канали, а також багато каналів, що служать для обводнювання відгінних пасовищ, водними об'єктами не можна визнати. Думається, що й в Україні водними об'єктами такі канали визнавати недоцільно і це потрібно закріпити у ВКУ.

У числі водяних об'єктів можна назвати відособлені водяні об'єкти. Їх визначенню відповідають залиті водою кар'єри і ставки - копанки. Близькі до них деякі природні западини, заповнені водою, а також ставки на струмках з невеликими швидкостями. Оскільки такі водяні об'єкти, як правило, вміщуються в рамки одного землекористування, вони належать тому, хто володіє земельною ділянкою. Правовий режим водяного об'єкта в такому випадку багато в чому залежить від правового режиму земельного володіння.

Водне законодавство, крім того, що воно регулює відносини в області використання й охорони водяних об'єктів (водяні відносини), воно має забезпечити права громадян на чисту воду і сприятливе водне середовище: підтримки оптимальних умов водокористування; якості поверхневих і підземних вод у стані, що відповідає санітарним і екологічним вимогам; захисту водяних об'єктів від забруднення, засмічення і виснаження; чи запобігання ліквідації шкідливого впливу вод, а також збереження біологічної розмаїтості водяних екосистем.

Нині стан водопостачання та самої питної води в окремих територіях України є незадовільним. І це не дивлячись на те, що держава багато чого робить для покращення ситуації. За даними уряду України за останні роки реконструйовано 125 насосних станцій і 119 водонапорних башт, побудовано і реконструйовано 403 водозабірних і 115 очистних споруд, збудовано і оновлено 731 кілометр водопровідних мереж і водогонів; відремонтовано і до оснащено спеціальним устаткуванням близько 200 сертифікованих лабораторій контролю якості води і стічних вод; введено 701 установку доочистки питної води. Уряд наповняє на необхідності реалізації програми «Питна вода України». Прем'єр-міністр запевнив, що вода в Україні в недалекому майбутньому буде відповідати європейським стандартам [10].

Є випадки проведення заходів з очистки води й на рівні міст та інших населених пунктів. Так, влітку 2012 року в Маріуполі відкрито комплекс, який займається очищенням зливових стоків. Він призначений для очищення стоків центральної частини міста й зниження їх впливу на екологію Маріуполя й Азовського моря. Води проходять три стадії очищення: уловлювання

великого сміття, очищення нафтопродуктів і бактерицидна обробка. Потужність станції дозволить переробляти до 62 400 кубометрів зливових стоків у добу. Уже запущені в роботу установки по грубому очищенню від сміття й домішок, а також від нафтопродуктів. Комплекс також перехоплює стічні води із селищ Гавань і Слобідка, направляючи їх на очищення. Раніше ці стоки йшли прямо в море уздовж залізної дороги [11].

Але в цілому є досить негараздів, пов'язаних як з забрудненням вод, так і з водопостачанням. На перший погляд, Україна має майже необмежені водні ресурси: її територією протікає більш ніж 30 000 річок, зокрема Дніпро, Південний Буг та Дністер, що простягаються на сотні кілометрів. Але це багатство потрібно берегти як зіницю ока, щоб не опинитися у становищі тих 780 мільйонів наших сусідів по планеті, які не мають доступу до чистої води. Або тих 2,5 мільярда, які не мають доступу до водопостачання й каналізації. За різними оцінками, від 6 до 8 мільйонів чоловік помирають щороку від наслідків стихійних лих та пов'язаних із водою хвороб. Передовсім звернемо увагу на основну водну артерію України – річку Дніпро. Проблема забруднення річки та якості питної води, що подається з неї для споживання сьогодні стоїть надто гостро. Понад 1000 фабрик та заводів скидають відходи у Дніпро. Більшість із них не можуть дозволити собі обладнання для очищення води [12]. Очистити воду до чинних стандартів — справа нелегка. За словами експертів, роки індустріалізації та будівництво ГЕС мають важкі наслідки. Тепер Дніпро — це фактично вже не жива артерія, а каскад водосховищ. Річка перетворилася на ланцюг застійних ставків. Немає течії — немає нормального водообміну, зменшується здатність самоочищення. Середня глибина у водосховищах не перевищує п'яти метрів. Улітку вода прогрівається до дна, відбувається бурхливий розвиток ціанобактерій, відомий як цвітіння води. Бактерії «крадуть» кисень, чим провокують масову загибель риби. Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, низька якість питної води спричиняє погіршення стану здоров'я 25% населення України. Тобто кожен четвертий українець завдає шкоди своєму здоров'ю через споживання недоброякісної води. Нині близько 4,6 мільйона людей у 161 місті та 100 селищах міського типу в усіх областях України одержують питну воду з джерел водопостачання, що мають надмірну жорсткість, надлишок хлоридів, сухого залишку, сульфатів, фтору, основного заліза, нітратів, аміаку, марганцю риби [12]. Нечистоти попадають також і в інший спосіб до річок України, це і скидання бруду з помешкань, розташованих поряд, наприклад, з Дніпром, і неорганізовані пляжі та й несанкціоновані поселення.

Так, у Гідропарку Києва час від часу поселяються цигани. Вони з'явилися тут і в цьому році. Кілька таборів, які нараховують до півтори сотні людей, облаштували поселення з підручних матеріалів на Лівому березі міста. При цьому, кухня знаходиться просто на вулиці. В одному наметі іноді туляться і по п'ять людей одразу. Боячись правоохоронних органів, циганські родини міняють місця облаштування, покидаючи їх, вони залишають після себе багато сміття. Звичайно ж, що нечистоти попадають в Дніпро і ними поповнюється його басейн [13].

Як на мене, в ситуації, що склалася навколо водних ресурсів в нашій державі, потрібно посилити як адміністративно-правовий режим усіх видів вод, так і адміністративну відповідальність за порушення норм водокористування та забруднення водних об'єктів.

Література

1. Кодекс України Про надра від 27 липня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994 – N 36 – Ст.340
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991 – N 41 – Ст.546
3. Про нафту і газ: Закон України від 12.07.2001 N 2665-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – N 50. – Ст.262
4. "Газпром" вряд ли снизит цену на газ для Украины, - Fitch 28.03.2013 16:17 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/rus/top/show/-gazprom-vryad-li-snizit-tseny-na-gaz-dlya-ukrainy--fitch-28032013161700>
5. Прем'єр-міністр України Микола Азаров (із доповіді керівника уряду у Верховній Раді) «Підвищення ми зробили поступово, тому не допустили інфляції» // Урядовий кур'єр – 1013. – 8 травня. - № 82.
6. Волчанський О. Російський газ: ціна питання / О. Волчанський // " [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrudprom.ua/digest/Rosyskiy_gaz_tsna_pitannya.html.
7. Шокирующие фото с первых скважин добычи сланцевого газа в Украине: экологическая катастрофа Донбасса. ФОТОрепортаж // [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://censor.net.ua/photo_news/236826/shokiruyuschie_foto_s_pervyh_skvajin_dobychi_slantsev_ogo_gaza_v_ukraine_ekologicheskaya_katastrofa_donbassa

8. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. № 213/95 зі змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - N 24. - Ст. 189 .

9. Коментарий к Водному кодексу РФ. М.: Юрид. дом "Юстицинформ", 1997. С. 22.

10. Процишин В. І. Коли ви будуватимете дороги !? / В. І. Процишин // Урядовий кур'єр, 2012. - № 127. - 19 липня.

11. Мариупольские чиновники решили чистить море ультрафиолетом // [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://news.mail.ru/inworld/ukraina/ua_east/106/society/9770636/

12. Листопад О. Шукаємо чисту криницю / О. Листопад // Урядовий кур'єр. - 2013. - № 54. - 22 березня.

13. Бадалян Л. Опанасенко Д. Из Закарпаття до столиці знову приїхали цигани. ТСН, 1+1 / Л. Бадалян, Д. Опанасенко // [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/u-kiyevi-tabori-cigan-buduyut-zi-smittya-zhitlo-i-zaroblyat-na-zhittya-zhebractvom-293525.html>